

ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΟΣ ΟΙΝΟΣ - ΜΟΝΟΒΑΣ(Ι)Α - ΜΑΛΒΑΣΙΑ

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 17

MONEMVASIAN WINE - MONOVAS(I)A - MALVASIA

Edited by
Ilias Anagnostakis

Οἶνον ἱστορῶ V

ATHENS 2008

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 17

ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΟΣ ΟΙΝΟΣ - ΜΟΝΟΒΑΣ(Ι)Α - MALVASIA

Επιστημονική επιμέλεια
Ηλίας Αναγνωστάκης

Οἶνον ἱστορῶ V

ΑΘΗΝΑ 2008

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «Βυζαντίου κάτοπτρον: Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο» του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» – ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει κατά 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρω έργου.

Επιμέλεια κειμένων: Σταμάτης Μπουσές
Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: Ανθή Γκόρου

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: (210) 72 73 629
Ηλεκτρονική διεύθυνση: bookstore@eie.gr

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30 210) 72 73 629
e-mail: bookstore@eie.gr

ISSN 1106-1448
ISBN 978-960-371-039-4

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Συντομογραφίες	11
Ηλίας Αναγνωστάκης, Εισαγωγή	15

Μέρος Πρώτο

Χρύσα Μαλτέζου, Έναρκτήρια παρέμβαση	23
Πάρις Γουναρίδης, «Εἰς πράγματος μνήμην τε καὶ ὀχύρωσιν». Εμπόριο και φόρος οίνου και άλλων προϊόντων στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του Ιωάννη ζ΄ Καντακουζηνού	27
Νίκος Καραπιδάκης, Η πολιτική διαβάζει το κρασί. Προστασία, ταξινομήσεις και προώθηση του προϊόντος στις βενετικές κτήσεις	41
Μαρία Γερολυμάτου, Εισαγωγές οίνου στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα	53
Ελευθερία Ζέη, Τα όρια του νόμιμου και του παράνομου. Κρασιά και πορνεία στις ταβέρνες της Βενετίας και του Χάνδακα (14ος-15ος αιώνας)	71
Benjamin Arbel, The “Jewish wine” of Crete	81
Ηλίας Αναγνωστάκης, Ονομάτων επίσκεψη. Μονεμβάσιος οἶνος - μονοβάσ(ι)ά - malvasia.	89
Επίμετρο: Χρονολόγιο Μονεμβάσιου οίνου - malvasia	121
Χαράλαμπος Γάσπαρης, Μαλεβίζι. Το όνομα, η αμπελοκαλλιέργεια και τα κρασιά στον 13ο και 14ο αιώνα	147

Κώστας Γ. Τσικνάκης, Όψεις της αμπελοκαλλιέργειας στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα	159
Alfred Vincent, Ποικιλίες αμπέλου και είδη κρασιών στα Απομνημονεύματα του Τζουάνε Παπαδόπουλου	177
Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα, Έη ποικιλία άμπέλου Malvasia καὶ οἱ κατ' ὄνομα μαλβαζίες	187
Νεκτάριος Ι. Σκάγκος, Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους	223
Andrea Nanetti, Vigne, vitigni, uva, mosto e vini malvasia nei documenti notarili e negli Statuti veneziani di Methone e Korone (secoli XIII-XV)	259
Filiz Yasar, Viticulture and wine production in Ottoman Monemvasia in the sixteenth century	279
Γιώργος Τόλιας, Manafasia – Μονοβασία – Menefşe – Malvasia	297
Γιώτα Σκάγκου, Ληνοί στην περιοχή της Μονεμβασίας	309
Αικατερίνη Αθανασάκη, Εγκαταστάσεις οινοποίησης στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου. Η αρχαιολογική μαρτυρία	321
Ιόλη Βιγγοπούλου, Υποκειμενικότητες των περιηγητών για αμπελοοινικές αντικειμενικότητες (15ος-16ος αιώνας). Μαρτυρίες για κρασιά και μαλβαζία	333
Μαρία Πατραμάνη, «Malvasia-monovassia» (μονομπασά) στον Andrea Cornaro	351
Φώτης Μπαρούτσος, Στη σκιά του μοσχάτου και της μαλβαζίας. Τα κρητικά αποστάγματα το 16ο αιώνα	367

Μέρος Δεύτερο

Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα, Μονοβασ(ι)ά - Malvasia. Πολύπτυχο οϊνικῶν θεμάτων	385
---	-----

Μέρος Τρίτο

Εικόνες	479
---------	-----

Ιόλη Βιγγοπούλου

Υποκειμενικότητες των περιηγητών για αμπελοοινικές αντικειμενικότητες (15ος-16ος αιώνας) Μαρτυρίες για κρασιά και μαλβαζία*

Οι ιστορίες ταξιδιών είναι ιστορίες ενθουσιασμών, εμπειριών και αντιγραφών είναι ιστορίες ανθρώπων, αλλά επίσης τόπων και πραγμάτων. Στη συνέχεια οι ίδιοι οι ήρωες των ταξιδιών —οι ταξιδιώτες— κληροδοτούν σε γραπτό, το οδοιπορικό ή τον περίπλου τους. Για τα περιηγητικά αυτά κείμενα, ειδικά όσα προέρχονται από ταξίδια που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 15ο έως τον 19ο αιώνα, επί μακρόν αμφισβητήθηκε η εγκυρότητά τους, ως ιστορικών πηγών, με το επιχείρημα της υποκειμενικότητας των συγγραφέων. Πάντα όμως υπάρχει μία αντικειμενική πραγματικότητα: τα πολεμικά γεγονότα, το τοπίο, τα αποτελέσματα ενός σεισμού, οι παράγκες, οι καλλιεργημένοι αγροί, το καθημερινό τραπέζι... Ποιά αλήθεια επέλεξαν οι ταξιδιώτες των χρόνων εκείνων να αποτυπώσουν ή να αγνοήσουν, να μεταδώσουν, να εξωραΐσουν ή να παραποιήσουν;

Οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών συλλεγμένες από τις προσωπικές τους περιπέτειες μαζί με τις θεωρητικές τους γνώσεις για τους χώρους, καθώς και οι ιδεολογίες που εκπροσωπούσαν, συγκρούονταν με τις εμπειρίες τους και συνέθεταν στερεότυπα τα οποία και αλληλοτροφοδότησαν την περιηγητική

*Την κ. Σταυρούλα Κουράκου ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή για την επιδαψίλευση, την αφθονία πληροφοριών και συζητήσεων που μου παρείχε προ των ανακοινώσεων του Συμποσίου και των δημοσιεύσεών τους. Στην Δρ Λατινικής Φιλολογίας κ. Ρουμπίνη Δημοπούλου, οφείλω εγκάρδιο ευχαριστώ για την συμβολή της στην προσέγγιση των λατινικών κειμένων. Τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής του Συμποσίου ευχαριστώ πάντα για την πρόσκληση συμμετοχής αλλά και για τις εποικοδομητικές συζητήσεις που προηγήθηκαν της σύνταξης αυτής της ανακοίνωσης.

γραμματεία στην μεγάλη αυτή καμπύλη των ταξιδιών¹. Η μελέτη των περιηγητικών κειμένων —πηγών με ιδιαιτερότητες και επιφυλάξεις στην προσέγγισή τους— απλά συμπληρώνει και επιβεβαιώνει με ενδείξεις και όχι αποδείξεις κάποιες διαπιστώσεις και για την καλλιέργεια της αμπέλου όσο και για το επίμαχο θέμα του οίνου μαλβαζία. Αποσκοπούμε να καταθέσουμε —παρά την πολυεδρικότητα του θέματος με τις υποκειμενικότητες των συγγραφέων— και μία νέα παράμετρο που δεν αναιρεί ούτε αδιαφορεί για τις προϋπάρχουσες δεσμεύσεις και παραδοχές.

Για τα προσκυνηματικά χρονικά (δηλαδή τα χειρόγραφα ή δημοσιευμένα ταξιδιωτικά χρονικά, τα οποία συντάζαν οι ίδιοι οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων, οι συνοδοιπόροι τους ή άλλοι με σκοπό να περιγράψουν, να μεταδώσουν την εμπειρία τους και να ενημερώσουν τους μετέπειτα προσκυνητές για το μακρύ και επίπονο αλλά και αξιοπερίεργο αυτό ταξίδι το οποίο και θεωρούσαν ύψιστο χρέος κάθε Χριστιανού) του β' μισού του 15ου και του 16ου αιώνα² έχουμε να επισημάνουμε ότι: α) τα περισσότερα έμειναν αδημοσίευτα· βαθμιαία τους επόμενους αιώνες, κυρίως τον 19ο αιώνα, τα χειρόγραφα αυτά είδαν το φως ως έντυπα έργα³, β) όσα εκδόθηκαν αμέσως είχαν την ατυχία να υποταχτούν στις εκδοτικούς συρμούς και στρατηγικές της εποχής· οι σημειώσεις, τα ημερολόγια αλλά και οι προσωπικές αναμνήσεις αλλοιώθηκαν έτσι, ώστε το τελικό κείμενο βρίθκει από τα στερεότυπα των ιστορικο-γεωγραφικών γνώσεων της εποχής, τις θρησκευτικές επιταγές και την επανάληψη επιτηδευμένων θεμάτων: πειρατείες, κεφάλαια για τις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες, ιστορίες πολιορκιών, θαλασσοταραχές και καταιγίδες, αναγκαστικές προσαράξεις⁴, γ) όσα όμως έμειναν ανέκδοτα δεν έτυχαν ανάγνωσης από τους επόμενους περιηγητές-συγγραφείς και διατηρούν για τους ερευνητές ακέραια σε μεγάλο βαθμό την πιο ειλικρινή παρατήρηση που πιθανότατα κατέγραψε ο ταξιδιώτης, χωρίς τα στερεότυπα να διηθήσουν και αλλοιώσουν τις αναμνήσεις του⁵.

1. Για την πρόσληψη του ελληνικού κυρίως χώρου και την λειτουργία των περιηγητικών κειμένων ενδεικτικά βλ. Ι. Βιγγοπούλου, Ο ελληνικός κόσμος ιδωμένος από τους ταξιδιώτες (15ος-αρχές 20ού αιώνα) στο *Greek Civilization through the Eyes of Travellers and Scholars. From the Collection of Dimitris Contominas*, κατάλ. έκθ., επιμ. Α. Νάβαρη, Αθήνα 2003, XXI-LXIII.

2. Παρουσίαση και ταξινομήσεις των ταξιδιωτικών έργων του 15ου και 16ου αιώνα βλ. St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Άγκυρα 1991, 17-22.

3. Πρόκειται κυρίως για τα ταξίδια του 15ου αιώνα, βλ. στο Ι. Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Αθήνα 2004, 441-2, και για τα ταξίδια του 16ου αιώνα 442-55.

4. Ενδεικτικά παραδείγματα, στο Vingoroulou, *Le monde grec*, 89-96.

5. Όπως των Dernschwam [H. Fr. Babinger (εκδ.), *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Constantinopel und Kleinasien (1553-1555) nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, Μόναχο-Λιψία

Κατά το τέλος του 15ου αιώνα η κινητικότητα των περιηγητών κυρίως στα λιμάνια οφειλόταν κατεξοχήν σε εμπορικούς ή προσωπικούς λόγους. Η επισκεψιμότητα ενός τόπου, όπως της Κρήτης, από τους περιηγητές της περιόδου αυτής, καθορίζεται από την θέση της νήσου πάνω στους θαλάσσιους δρόμους από την Αδριατική προς την ανατολική Μεσόγειο⁶. Επιπρόσθετα, η Βενετία ήταν η κατ'εξοχήν οργανώτρια του προσκυνηματικού ταξιδιού στους Αγίους Τόπους αλλά και κυρίαρχος της Κρήτης⁷. Οι προγενέστερες επισκέψεις και εμπειρίες περιηγητών, αλλά και οι εκδοτικές επιτυχίες των χρονικών τους, καλλιεργούσαν για έναν τόπο επί πλέον λόγους έλξης ταξιδιωτών, όταν βέβαια οι τελευταίοι φιλοδοξούσαν να παρουσιάζονται και ως συγγραφείς. Συνεπώς, η αναγνωσιμότητα προγενέστερων ταξιδιωτικών χρονικών πολλαπλασίαζε πιθανώς, εκτός των άλλων, το ενδιαφέρον για έναν τόπο.

Τουλάχιστον, λοιπόν, ως τα μισά του 16ου αιώνα, οι ταξιδιώτες που διέπλεαν από μακριά τις ακτές της Κρήτης ή προσάραζαν για λίγες μέρες ή και πολλούς μήνες στο λιμάνι του Χάνδακα ή σπανιότερα σε κάποιο άλλο λιμάνι της νήσου —οι περισσότεροι από αυτούς με την ιδιότητα του προσκυνητή προς του Αγίους Τόπους— απέπλεαν από τη Βενετία και διακινούνταν με γαλέρες της Γαληνοτάτης. Οι ταξιδιώτες αυτοί, περαστικοί ή παραμένοντες στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, εμπλέκονταν λίγο ή πολύ στα κοινά του βίου των κατοίκων και γεμάτοι εμπειρίες συνέχιζαν προς τον προορισμό τους ανατολικά ή επέστρεφαν μετά την ολοκλήρωση του ύψιστου χρέους τους ως Χριστιανών. Η καταγραφή και η δημοσίευση των αναμνήσεων τους ολοκληρώνονταν άλλοτε αμέσως μετά την επιστροφή στην πατρίδα τους, άλλοτε μεταγενέστερα και άλλοτε τα ημερολόγια τους παρέμεναν σε ανέκδοτη μορφή⁸.

1923], Kiechel [H. Protting (εκδ.), *Die Reisen des Samuel Kiechel (1585-1589)*, Μόναχο 1987], Lubenau [W. Sahm (εκδ.), *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, 2 τόμ. Königsberg 1912-1930].

6. Ι. Βιγγοπούλου, *Η ανάδυση και ανάδειξη κέντρων του Ελληνισμού στα ταξίδια των περιηγητών, (15ος-20ος)*, Ανθολόγιο από τη Συλλογή του Δ. Κοντομηνά, κατάλ. έκθ., Αθήνα 2005, XXI-XXII, 60-3.

7. Για το προσκυνηματικό ταξίδι μεταξύ άλλων βλ. H. P. M. Prescott, *Jerusalem journey. Pilgrimage to the Holy Land in the Fifteenth Century*, Λονδίνο 1954 καθώς και B. Collin, *Les Lieux Saints*, Παρίσι 1962, και L. Droulia, *The pilgrim traffic in the Eastern Mediterranean*, στο P. Adam – S. Busuttil – Ch. Villain-Gandossi (επιμ.), *Medieval Ships and the Birth of Technological Societies*, τόμ. 2: *The Mediterranean Area and European Integration*, Βαλέττα 1992, 235-42.

8. Κάποιες γενικές επισημάνσεις για το περιεχόμενο των προσκυνηματικών χρονικών αλλά και για την παραγωγή της Κρήτης, όπως παραδίδεται σε αυτά, βλ. στα αντίστοιχα κεφάλαια στο Vingoroulou, *Le monde grec*, και ειδικότερα 19-20, 128-33, 146-7 και 256-7.

Στα κείμενα, λοιπόν, αυτά η αναφορά στο κρασί αποτελεί σημαντικό στερεότυπο. Κρασί, ο κρητικός οίνος, η *malvasia*, σηματοδοτούν σειρά ερωτημάτων με όλους τους περιορισμούς, τις προϋποθέσεις και τις ταξινομήσεις που απαιτεί η έρευνα: α) πότε και γιατί αντιγράφονται αποσπάσματα από προγενέστερα κείμενα; β) ποιές είναι οι συνήθειες αντιγραφές και γιατί αυτές και όχι κάποιες άλλες; γ) πώς διαδίδονται οι παρατηρήσεις, σωστές και εσφαλμένες; Χωρίς επιπρόσθετα να παραβλέψουμε στο σκεπτικό μας τις εμπλουτισμένες επανεκδόσεις ενός έργου, τους σκοπέλους των μεταφράσεων και φυσικά τα χρονικά άλματα της διακίνησης μιας πληροφορίας, όταν το χρονικό του ταξιδιού κυκλοφόρησε πολύ μεταγενέστερα, πολύτιμο μεν για τους ερευνητές αλλά άγνωστο στους μετέπειτα ταξιδιώτες, αφού παρέμεινε σε χειρόγραφη μορφή.

Στην διαχρονική εξέλιξη της περιηγητικής γραμματείας υπάρχουν μερικά έργα-τομές από τα οποία προέρχονται οι αντιγραφές, οι μιμήσεις, οι αντιγραφές, οι εμπνεύσεις, η μορφή και η τυπολογία των μεταγενεστερών τους κειμένων. Για την περίοδο που εξετάζουμε ας σημειώσουμε κυρίως το προσκυνηματικό οδοιπορικό του Bernard von Breydenbach (ταξίδι 1483-84, πρώτη έκδοση 1486), το χρονικό του Pierre Belon (ταξίδι 1547-49, πρώτη έκδοση 1553) και τις Κοσμογραφίες του André Thevet (ταξίδι 1549-52)⁹. Το καθένα επηρέασε με διαφορετικό τρόπο όλες τις μετέπειτα εκδόσεις. Αναζητώντας αντικειμενικότητες περί του οίνου από τη μεριά της υποκειμενικότητας των περιηγητικών κειμένων είναι σκόπιμο λοιπόν στην παρούσα μελέτη να αναφερθούμε αρχικά τόσο στα μεταγενέστερα του Breydenbach, αλλά και πρωιμότερα του Belon κείμενα, όσο και σε αρκετά έργα που ακολουθούν τις εκδόσεις του Belon και αυτές του Thevet, μιας και η φήμη ενός κρασιού ταξιδεύει πάντα γρηγορότερα από την αναγνωσιμότητα των οδοιπορικών¹⁰.

9. Οι εντός των παρενθέσεων χρονολογίες μετά τα ονόματα των ταξιδιωτών δηλώνουν την χρονολογία του ταξιδιού και όχι την χρονολογία έκδοσης έργων τους. Για το χρονικό του Breydenbach, βλ. πιο κάτω σημ. 23. Για τις εκδόσεις του Belon και του Thevet, βλ. Vingoroulou, *Le monde grec*, 56, σημ. 115, 59-60· βλ. επίσης A. Merle, *Voyage au Levant. Les observations de Pierre Belon du Mans*, Παρίσι 2001, 43-7, καθώς και στην εισαγωγή του S. Sauneron, *Le voyage en Egypte (Belon 1547)*, Κάιρο 1974. Για το έργο του Thevet βλ. ενδεικτικά στο F. Lestringant (εκδ.), *André Thevet, Cosmographie de Levant*, Γενεύη 1985, XCIII-XCVI. Για τους επόμενους αιώνες σημειώνουμε τις «υπερπαραγωγές» του Vincenzo Maria Coronelli (από το 1686), και του Joseph Pitton Tournefort (1717). Ακολουθούν αρκετά σημαντικά έργα του 18ου και 19ου αιώνα, στα οποία παρατηρούμε ότι ανακυκλώνονται ακόμα και σχολιάζονται πληροφορίες από τα έργα του 15ου και 16ου.

10. Για την πολυσημία, την ασάφεια ή και την διττή πολλές έννοιες πίσω από την ίδια λέξη για το κρασί και το κλήμα, βλ. στον παρόντα τόμο Καραπιδάκης.

Στα προσκυνηματικά χρονικά από το τέλος του 15ου και ως τις αρχές του 17ου αιώνα, η πρωτοτυπία βρίσκεται στη λεπτομέρεια. Οι ταξιδιώτες συγγραφείς δεν τολμούν να ξεφύγουν από το ύφος της εποχής, αλλά δεν μπορούν και να αντισταθούν στον πειρασμό να ανασύρουν από τη μνήμη τους ή τις σημειώσεις τους πιθανώς μικρές γραφικές λεπτομέρειες με τις οποίες θα υπερκαλύψουν την ολοφάνερη επαναληπτικότητα. Έτσι, λοιπόν, έχουμε αποκλίσεις στις αναφορές για τις προμήθειες στα λιμάνια, όπου προσαράζουν για προμήθειες, στις όποιες ιδιαιτερότητες παρουσιάζει το δείπνο που τους προσφέρεται ή στα προϊόντα της τοπικής αγοράς, όπου περιδιαβάζουν. Ακολουθώντας την πεπατημένη της εποχής, οι ταξιδιώτες-συγγραφείς απαριθμούν σχεδόν πάντα τις απαραίτητες προμήθειες του ταξιδιού ή φειδωλοί και πιθανώς ανίδεοι και βιαστικοί παραθέτουν απλά τα προϊόντα της περιοχής ή και μια γενική εικόνα της αγροτικής παραγωγής. Το κρασί, λοιπόν, έρχεται πρώτο στις αναφορές, καθώς αποτελεί καθημερινή ανάγκη στις διατροφικές συνήθειες ταξιδιωτών και αυτοχθόνων, σχολιάζεται η ποιότητα του, οι εισαγωγές ή εξαγωγές και μαζί με άλλα προϊόντα σταφίδες, σιτηρά, φρούτα.

Παραθέτουμε παρακάτω μερικές αναφορές στις καλλιέργειες, στην παραγωγή, τη διακίνηση, την κατανάλωση και την εξαγωγή του κρητικού κυρίως οίνου μέσα από περιηγητικά έργα της περιόδου που εξετάζουμε¹¹. Ας έχουμε βεβαίως υπόψη ότι όσα δημοσιεύονται αμέσως μετά το ταξίδι «παραποιούνται» κατά την έκδοση και όσα χειρόγραφα έχουν μείνει ανέκδοτα και πρωτοεκδίδονται τον 19ο αιώνα διατηρούν πιο «ατόφιες» τις μαρτυρίες. Οι τέσσερις μέρες αγκυροβόλησης στην Κρήτη επιτρέπουν στον Ανώνυμο Γάλλο (1480) να αποφανθεί για την ποιότητα του κρασιού: «απαιτείται τέσσερις φορές περισσότερο νερό για να είναι πόσιμο»¹². άλλοι δηλώνουν ότι στον τότε Χάνδακα, την αναφερόμενη Candia, δηλαδή το σημερινό Ηράκλειο, «πίνουν μόνο μαλβαζίες και άλλα γλυκά κρασιά» (Lengherant

11. Μία πρώτη παρουσίαση του θέματος δημοσιεύτηκε στο Ι. Βιγγοπούλου, Το χρυσάφι της Κρήτης και ο χρυσός του Περού, στο Έλληνες στην Ανακάλυψη της Αμερικής, Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 6 Ιανουαρίου 2002, 30-2.

12. *Le Voyage de la sainte cyté de Hierusalem, avec la description des lieux, portz, villes, citez, et aultres passaiges, fait l'an 1480, estant le siège du grand Turc à Rhodes et regnant en France Loys unzième de ce nom, par un auteur anonyme*, Texte publié, ... par Charles Schefer, Παρίσι 1882, 47 και 51, όπου οι ονομασίες των κρητικών κρασιών: malvoisie et muscadet· πβ. Vingoroulou, *Le monde grec*, 128-9 και 172.

1485)¹³. Αρκετοί μνημονεύουν την εξαιρετική ποιότητα κυρίως της δυνατής μαλβαζίας, όπως ο Harff (1497) και ο Noe (1527)¹⁴, του Ρεθύμνου και Σητείας (Ghistele 1482)¹⁵ και την αφθονία των αμπελιών στα περίχωρα των πόλεων (Le Saige, Ιούλιος 1518)¹⁶. Ο Casola (1494) πιο περιγραφικός αναφέρει: «Αφθονία από εξαίρετα κρασιά, *malvaseys et muscatels*, όχι μόνο στον Χάνδακα αλλά και στο Ρέθυμνο... τα σταφύλια τα αφήνουν στο έδαφος..., όταν όμως τρυγούν τα τρίβουν σε κιμωλία, αλλιώς δεν μπορούν να βγάλουν το κρασί ούτε και να το διατηρήσουν...και αυτή η κιμωλία τους προσδίδει χαρακτηριστική γεύση και άρωμα...»¹⁷. Ακόμα και οι πιο λακωνικοί αναφέρουν ότι οι Κρητικοί ασχολούνται μόνο με τ' αμπέλια (Bellière 1527)¹⁸. Σταθμός ανεφοδιασμού ο Χάνδακας κατά τη θαλάσσια διαδρομή προς τους Αγίους Τόπους: «για να φορτώσουμε μόνον *malvoisies*», κατά τον Voisins (1490), και για το ίδιο λόγο, μόλις τρεις μέρες παραμονή στο ίδιο λιμάνι για τον Brasca (1480)¹⁹, ο οποίος συνταξίδεψε με τον Felix Faber, μία σημαντική μορφή του προσκυνηματικού ρεύματος του τέλους του 15ου αιώνα.

13. *Voyage de Georges Lengherand, mayeur de Mons en Haynaut, à Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinai & le Kayre, 1485-1486, avec introduction, notes, glossaire, &c., par le marquis de Godefroy Ménilglaise, Mons 1861*· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 129.

14. Ι. Καλιτσουνάκης, 'Η διέλευσις τοῦ περιηγητοῦ Arnold von Harff διὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1477, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 245-60· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 129, και *Viaggio da Venezia al S. Sepolcro, e al Monte Sinai, col disegno delle città, castelli, ville, chiese, monasterii, isole, porti, e fiumi, che fin là trovano, ... Composto dal R P Fra Noe dell'Ord. di S. Francesco. ..., Λούκκα, χ.χ. (περί το 1600)*, 18.

15. *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele, oft anders, Texcellent, groot, zeldfaen ende vremd voyage, ghedaen wylent, Edelen ende weerden Heere... in den landen van Sclavonien, Griecker, Tyrckien, Candien, Rhodes end Cypers. Vooeds ooc in den lande van Beloften, Assirien, Arabien, Egypten, Ethyopien, Barbarien, Indien, Perssen, Meden, Caldeen ende Tartarien...*, Γάνδη 1557, 316· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 129.

16. H. R. Duthilloeul (εκδ.), *Voyage de Jacques Le Saige de Douai à Rome, Notre Dame de Lorette, Venise, Jérusalem et autres Saints Lieux, Douai 1851*, 81, 86· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 172, σημ. 3 και 4.

17. M. Newett (εκδ.), *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the year 1494*, Μάντσεστερ 1907, 203· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 129.

18. *Souvenirs de voyage en Italie et en Orient. Notes historiques, pièces de vers, publiés par Ch. Perrat, précédés d'une notice sur C. Bellière, sa famille son oeuvre par Jean Tricon*, Γενεύη 1956, 14· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 129.

19. Ph. Tamizey de Larroque (εκδ.), *Voyage à Jérusalem de Philippe de Voisins, seigneur de Montaut*, Παρίσι 1883, 23, και A.-L. Momigliano Lepschy (εκδ.), *Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca (1480) con l'itinerario di Gabriele Capodilista (1458)*, Μιλάνο 1966, 124· πλ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 36, 172.

Κρίνουμε, λοιπόν, εδώ ως απαραίτητο να αναζητήσουμε τα περί μαλβαζίας στις απαρχές των έντυπων προσκυνηματικών χρονικών και στα αποσπάσματα τα οποία μας παραδόθηκαν και εν μέρει σχολιάστηκαν μέσα από την έρευνα και τη γνωστή ως τώρα βιβλιογραφία, αλλά και έμειναν αναξιοποίητα ως προς την ταξινόμησή τους στον τομέα της πρωτογενούς αλλά και σωστής μαρτυρίας. Ο δομινικανός μοναχός Felix Faber από την Ulm αποτόλμησε δύο φορές το προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους. Ο F.F.F. (frater Felix Faber) όπως έμεινε γνωστός στην έρευνα, γεννήθηκε στη Ζυρίχη το 1441 και ενδόθηκε το μοναχικό σχήμα στην πόλη της Βασιλείας. Ταξίδεψε στο Aix και στη Ρώμη πριν αποφασίσει να εκπληρώσει το ύψιστο χρέος του χριστιανού, το ταξίδι στους Αγίους Τόπους. Το πρώτο και πιο σύντομο ταξίδι του ήταν στα 1480, συντροφιά με τους Pierre Barbatre, Pietro Brasca, Domenico Capodalista και τον Ανώνυμο Γάλλο του 1480, όπως έμεινε γνωστός από το χρονικό του. Τα οδοιπορικά των συντρόφων του δημοσιεύτηκαν ήδη τον 16ο αλλά και τον 19ο και 20ο αιώνα²⁰.

Ο Faber ξαναέφυγε για τους Αγίους Τόπους τον Απρίλιο του 1483 σε ένα πολύμηνο ταξίδι ως τη Χερσόνησο του Σινά. Και αυτήν την φορά συνταξίδεψε με τους Paul Walther, τον ευγενή Bernard Breydenbach και μαζί με άλλους εκατόν πενήντα δυστυχείς —δυστυχείς για τις άθλιες συνθήκες που θα συναντούσαν σε όλο το ταξίδι. Ο Breydenbach πήρε μαζί του τον Everand van Rewich, ζωγράφο και χαράκτη, έχοντας ίσως κατά νου από την πρώτη στιγμή να παρουσιάσει την πιο πρωτότυπη ως εκείνη την εποχή περιγραφή οδοιπορικού. Επιστρέφοντας στη Βενετία τον Ιανουάριο του 1484, συνεπής στο καθήκον και υπακούοντας στις διδαχές του τάγματός του, ο Faber γύρισε στο μοναστήρι του, όπου συνέταξε (στο προοίμιο αναφέρεται η χρονολογία 1484) στα λατινικά σε ογκώδες χειρόγραφο τις περιγραφές και τις αναμνήσεις από τα ταξίδια του. Πέθανε το 1502. Το έργο του, αλλά μόνο για το ταξίδι των ετών 1483-4, κυκλοφόρησε σε συμπίλημα στα γερμανικά το 1556. Το πλήρες λατινικό χειρόγραφο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 1847-49 στη Στουτγάρδη σε τρίτομο έργο και σε αγγλική μετάφραση το 1892²¹.

20. Για τα κείμενα των Pierre Barbatre, Pietro Brasca, Domenico Capodalista και του Ανώνυμου Γάλλου βλ. G. Grivaud, *Excerpta cypria nova*, τόμ. 1. *Voyageurs occidentaux à Chypre au XVème siècle*, Λευκωσία 1990, και Vingoroulou, *Le monde grec*, 36 όπου και η σχετική με τα έργα και τους περιηγητές βιβλιογραφία.

21. [Felix Fabri], *Eigentliche beschreibung der him unnd wider farth zu dem Heyligen Landte gen Jerusalem ...*, [Ulm], 1556· επανέκδοσή του: *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land anno MCDXXXIII nach deresten deutschen Ausgabe 1556 bearbeitet und nen herausgegeben*, Βερολίνο 1964· *Evagatorium in Terræ Sanctæ, Arabia et Egypti peregrinationem, Fratrís Felicis Fabri*, 3 τόμοι,

Σε ιδιότυπο για την εποχή του ύφος, αλλά και σε περίεργο γλαφυρό τόνο, σε μάλλον άτεχνα λατινικά (ο ίδιος απολογείται ακριβώς γι' αυτό) το χρονικό αναμιγνύει παγανιστικούς μύθους, χριστιανικές δοξασίες, ηθικές παροτρύνσεις, προσωπικές σκέψεις, διασκεδαστικές εμπειρίες και περικλείει αρκετές πρωτοτυπίες. Μια από αυτές είναι η αναλυτική παρουσίαση των συνθηκών του θαλάσσιου ταξιδιού στην Ανατολική Μεσόγειο, μαζί με τις απαραίτητες προμήθειες, πλήθος από συμβουλές και οδηγίες προς τους προσκυνητές, καθώς και όλους τους αναγκαίους όρους του συμφωνητικού που υπέγραφαν οι ταξιδιώτες με τους καπετάνιους-ιδιοκτήτες και υπεύθυνους στις γαλέρες για τη μεταφορά των προσκυνητών²². Η αφήγηση είναι συναρπαστική αλλά και απλοϊκή, συνδυάζει παρατηρητικότητα και ματαιοδοξία, πανουργία και ευπιστία, όλα πλαισιωμένα με θεολογική μόρφωση και βαθειά πίστη.

Όταν επέστρεψαν στη Βενετία, ο συνοδοιπόρος Breydenbach ζήτησε στον F.F.F. να έρθει στο Main για να συντάξουν μαζί τα peregrinalia τους. Ο Faber αρνήθηκε, επιμένοντας να επιστρέψει το συντομότερο στο μοναστήρι του στην Ulm. Ο πολύς Breydenbach μην έχοντας ούτε την ταπεινότητα, ούτε την ευφυΐα του Faber, κατέφυγε στον Martin Roth, ανέτρεξε σε όλα τα μέχρι τότε δημοσιευμένα προσκυνηματικά χρονικά —τα οποία βέβαια δεν ήταν και πολλά—, εξάντλησε σε ανάγνωση όσα χειρόγραφα του ήταν γνωστά και διάνθησε εμπνευσμένα το έργο του με τις πρώτες εγχάρacteres απεικονίσεις πόλεων πάνω στη θαλάσσια διαδρομή του ταξιδιού από/προς τη Βενετία /Ιεροσόλυμα. Κατάφερε έτσι, η πρώτη αυτή εικονογραφημένη εκδοχή *Peregrinationes*, να διαγράψει την πιο πετυχημένη εκδοτική διαδρομή από όλα τα μέχρι τότε γνωστά παρεμφερή έργα²³. Τα σχέδια αντιγράφηκαν και

έκδ. C. D. Hassler, Στουτγάρδη 1843-49· αγγλ. μτφρ. A. Stewart, *The wanderings of Felix Fabri ...*, Λονδίνο 1892. Επίσης οι εκδόσεις: *Dissertatio historica sistens vita et scripta Fr. Felicis Fabri*, έκδ. F. Haeberlin, Göttingen 1742, και P. Waltther, *Fratris Pauli Waltheri Guligenius, Itinerarium in Terram Sactam*, Στουτγάρδη 1892.

22. Felix Fabri, *The wanderings*, ό. π. 87-91, 150-65 και H. Prescott, *Once to Sinai; the further pilgrimage of Friar F. Fabri ...*, Λονδίνο 1957, 42-68.

23. Για τον βίο και το έργο του Breydenbach βλ. κυρίως D. Hugh, *Bernhard von Breydenbach and his Journey to the Holy Land*, Λονδίνο 1911, I-X. Η αναστατική έκδοση με ιταλική μετάφραση B. von Breydenbach, *Peregrinationes. Un viaggiatore del quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell' incunabolo*. Traduzione italiana e note di G. Bartolini - G. Caporali, Ρώμη 1999, καλύπτει τα μεγάλα προβλήματα της σπανιότητας του έργου. Για την εικονογράφηση, βλ. *Τόπος και Εκόνα, Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τόμ. 1. (15ος- 17ος αι.), Αθήνα 1978, 36-41, και *Navigare e Descrivere. Isolari e portolani del Museo Correr di Venezia, XV-XVIII secolo*, κατ. έκθεσης, επιμ. C. Tonini - P. Lucchi, Βενετία 2001, 84-6.

επανεκδόθηκαν σε πάμπολλες παραλλαγές ως τον προχωρημένο 17ο αιώνα, το δε έργο του στα λατινικά έτυχε πολλών επανεκδόσεων, μεταφράστηκε, ήδη από τον 15ο αιώνα, σε έξι ευρωπαϊκές γλώσσες. Το έργο απετέλεσε πρότυπο μορφής, ύφους και περιεχομένου ως τα μέσα του 17ου αιώνα, οπότε λόγω προτιμήσεων του κοινού, αλλά κυρίως της μεγάλης πνευματικής στροφής της Ευρώπης, το προσκυνηματικό χρονικό παραχώρησε τη θέση του στην αρχαιολατρία-αρχαιομανία-αρχαιοθηρία. Σημειώνουμε ότι η πρώτη έκδοση του Breydenbach χρονολογείται στα 1486.

Από το λατινικό, λοιπόν, κείμενο του F.F.F. αποθησαυρίσαμε τουλάχιστον τέσσερις μνείες για το καλό κρητικό κρασί ή τη μαλβαζία: 1) κατά το συμφωνητικό ανάμεσα στον καπετάνιο της γαλέρας και τους προσκυνητές, ο πρώτος όφειλε να προσφέρει στους επιβάτες-προσκυνητές κάθε πρωί ένα ποτήρι μαλβαζία²⁴, 2) «Το λιμάνι Candia είναι ένα από τα καλύτερα και πλουσιότερα σε όλα τα καλά είδη, ειδικά στο κρητικό κρασί το οποίο και ονομαζουμε μαλβαζία»²⁵, 3) Για το πανδοχείο που διατηρούσε Γερμανός στον Χάνδακα και η οποία πρόθυμα προσέφερε κατάλυμα στους θαλασσοδαρμένους προσκυνητές, εμπόρους, ευγενείς, μοναχούς και επισκόπους από τη γαλέρα του Faber, σημειώνεται ότι «μας διέθεσε καλό κρητικό κρασί το οποίο αποκαλούμε μαλβαζία»²⁶, 4) Στην Παλαιστίνη, όταν οι προσκυνητές σωριάστηκαν αιχμάλωτοι των Σαρακηνών μέσα σε μια σπηλιά, ο μωαμεθανός Άραβας εκφόβισε τους Χριστιανούς καταστρέφοντας τον ασκό κάποιου που ήταν γεμάτος μαλβαζία²⁷. Οι υπολοιπες μαρτυρίες περιγράφουν γουστοζικά περιστατικά με μεθυσμένους από κρητικό κρασί προσκυνητές στο λιμάνι του Χάνδακα με όλα τα παραλειπόμενα που συμβαίνουν τη νύχτα μετά από οينوποσίες. Όταν περιγράφεται το περιπετειώδες ταξίδι πια της επιστροφής από το Σινά προς την Βενετία, λίγο πριν ανοιχτούν από τις κυθηραϊκές ακτές προς τον ατέλειωτο πλου ως την βόρεια άκρη της Αδριατικής, διαβάζουμε:

In radice est civitas, quae Malfasia dicitur, iuxta quam crescit praecipuum vinum, quod vere est malfaticum, ut dicunt quidani, et hoc olim ducebatur in occidentales partes. Numquam cretense vinum esset occidentalibus cognitum, sed postquam gustatum est cretense esse melius malfatico, cretense emunt et sibi nomen malfatici tribuunt, non enim amplius ducitur malfaticum vinum in Occidentem, cum Malfasia iam sit Turcorum, qui vineas nonplantant, sed

24. Felix Fabri, *The wanderings*, 80.

25. Felix Fabri, *The wanderings*, 33.

26. Felix Fabri, *The wanderings*, 188.

27. Felix Fabri, *The wanderings*, 229. Σχόλια του F.F. για τα κρασιά της Μεθώνης, τα μοςχάτα και τα κρητικά εν γένει κρασιά, βλ. στον παρόντα τόμο Nanetti, 274-5.

hoc, quod nobis de Oriente adducitur, est vinum creticum de Creta vel Candia et de Metona transvectum, nihil del Malfasia habens nisi nomen²⁸.

Στο πόδι του (ακρωτηρίου Μαλέα) υπάρχει πόλη, που ονομάζεται *Malfasia*, κοντά στην οποία γίνεται εξαιρετο κρασί (ιδιαίτερο) κρασί, που είναι αληθινά *malfaticum*, όπως λένε κάποιοι, και αυτό από παλιά πήγαινε στη Δύση. Ποτέ δεν θα ήταν γνωστό ένα κρητικό κρασί στους δυτικούς, αλλά επειδή είχε αποδειχθεί πως είναι (έχει δοκιμαστεί να είναι) το κρητικό καλύτερο από το *malfaticum*, αγοράζουν το κρητικό και του χαρίζουν το όνομα του *malfaticum*, γιατί δεν πηγαίνει *malfaticum* κρασί σε μεγάλη αφθονία στη Δύση, επειδή η *Malfasia* ανήκει πλέον στους Τούρκους, που δεν καλλιεργούν αμπέλια ενώ αυτό που εισάγεται σε μας από την Ανατολή, είναι κρασί κρητικό που μεταφέρεται από την Κρήτη ή *Candia*, και από την Μεθώνη και δεν έχει τίποτα από την *Malfasia*, παρά μόνο το όνομα.

Όπως αναφέραμε, το έργο του Faber έμεινε αδημοσίευτο ως το 1556 όταν κυκλοφόρησε σε συντομευμένη γερμανική έκδοση, ενώ μόλις το 1849 παραδόθηκε η πλήρης έκδοση του λατινικού χειρογράφου. Το χρονικό του Breydenbach, όμως, κυκλοφορούσε ήδη από το 1486 στα λατινικά και εκεί διαβάζουμε:

In radice est civitas, quae Malfasia dicitur, iuxta quam crescit praecipuum vinum quo nominant malfaticum. et ab hoc vino transtulit vulgus nomen in vinum creticum. Quod nunc per mundum dicitur malfaticum. quod tamen non est de malfasia sed de Creta vel Candia vel Motona²⁹.

Στο πόδι του (ακρωτηρίου) Μαλέα, υπάρχει πόλη, που ονομάζεται *Malfasia*, κοντά στην οποία γίνεται εξαιρετο κρασί (ιδιαίτερο) κρασί, το οποίο ονομάζουν *malfaticum*. Και από αυτό το κρασί ο λαός μεταφέρει το όνομα στο κρητικό κρασί. Αυτό τώρα ανά τον κόσμο λέγεται *malfaticum*. Αυτό όμως δεν είναι από από την *Malfasia*, αλλά από την Κρήτη ή τον Χάνδακα ή τη Μεθώνη.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η πρώτη και η τελευταία πρόταση στο κείμενο του Breydenbach ταυτίζονται απόλυτα όχι μόνο εννοιολογικά αλλά και λεκτικά με αυτές στο κείμενο του Faber, ενώ η παράγραφος του τελευταίου περιλαμβάνει και ένα άτεχνο ενδιάμεσο επεξηγηματικό κομμάτι για την πρόταση που ακολουθεί και με την οποία κλείνει.

28. [Felix Fabri], *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabie et Egypti peregrinationem*, τόμ. 3, 314· βλ. και Δ. Ζακυθινός, 'Ιστορικά σημειώματα, *EEBS* 9 (1932), 377-8. Στη γερμανική έκδοση του 1556 —περιληπτική μορφή του χειρογράφου— το αντίστοιχο κείμενο παραδίδεται ως: «*Dem Wein hat der Wein von Kreta seinen Nomen gestoblen, und heist er unn Malvasy und ist doch nicht Malvasy*», Felix Fabri, *Eigentliche beschreibung* (ό.π. σημ. 21), 152.

29. B. von Breydenbach, *Peregrinationes* (ό.π. σημ. 23), 249, για το μεταφρασμένο στα ιταλικά κείμενο και στον ίδιο *Peregrinationes*, [φ. 161] για την φωτοαναστατική έκδοση

Συνοψίζοντας λοιπόν – και επειδή η έρευνα, σαν την άμπελο και το κρασί, υπάρχει μόνον αν καλλιεργείται συνεχώς με προσοχή και μεράκι – διαπιστώνουμε ότι στο απόσπασμα του Faber: α) ή η αμηχανία του στον γραπτό του λόγο και το συλλογισμό του διάρθρωσε έτσι τις προτάσεις απ’ όπου όμως η προσεκτική μετάφραση δεν αφήνει αμφιβολία για το ποιος οίνος ονομάζεται *malfaticum*, β) ή διάβασε το απόσπασμα του Breydenbach, αφού το έργο κυκλοφόρησε πιθανότατα όταν αυτός ήταν αφοσιωμένος στη συγγραφή του οδοιπορικού του, δεν τον ικανοποίησε και θέλησε να το κάνει πιο επεξηγηματικό, βρήκε δηλαδή φτωχό το κείμενο του ανταγωνιστή του και συμπλήρωσε το δικό του με ενδιαμέσες προτάσεις, γ) ή ο Breydenbach κινητικός και πολυπράγμων –αν και δεν του έχουμε και τόση εμπιστοσύνη αφού από την αρχή αναζητούσε βοηθούς για τη συγγραφή απασχολημένος ο ίδιος αρκετά στην γενέτειρά του με πλήθος εκκλησιαστικών καθηκόντων– έφτασε ως το χειρόγραφο του Faber και μέσα από το πανόραμα επιθυμητών και ανεπιθύμητων αντιγραφών περιόρισε την φλυαρία του ταπεινού μοναχού και κατέθεσε την πληροφορία που συνοψίζει την αλήθεια περί της κυκλοφορίας του κρητικού οίνου με το όνομα *malfaticum*.

Γεγονός όμως είναι 1) ότι το κείμενο του Breydenbach γνώρισε τη λαμπρή εκδοτική επιτυχία και έμεινε ως παρακαταθήκη διάδοσης πληροφοριών τουλάχιστον ως την έκδοση του οδοιπορικού του Belon, και 2) ότι τόσο στον 14ο αιώνα όσο και στα τέλη του 15ου αιώνα το κρητικό κρασί (εννοείται όχι μόνον αυτό που ήταν από κλήματα μονοβασιά-*malvasia* και που βεβαίως παρήγετο στο νησί), για να πουληθεί και να καταναλωθεί ενδύθηκε τη φήμη του παλαιότερου και επιτυχώς προτιμητέου οίνου της Μονεμβασίας με το οποίο όμως *nihil del Malfasia habens nisi nomen*.

Ας περάσουμε σε ένα άλλο σημαντικό απόσπασμα από ένα άλλο πολυσυζητημένο και εξονυχιστικά μελετημένο για την πιστότητά του έργο, αυτό του Thevet. Τέσσερις μήνες παραμονή στο νησί δεν βοηθούν τον Thevet (1549) να γίνει περισσότερο διεισδυτικός στη ζωή, τις συνήθειες, τις καλλιέργειες και τις εμπορικές ανταλλαγές των προϊόντων του νησιού. Στο έργο του *Η Κοσμογραφία της Ανατολής* (με πρώτη έκδοση 1554) μνημονεύει κατά τον γνωστό στερεότυπο τρόπο «η γη (της Κρήτης) είναι εξαιρετικά καθαρή και κατάλληλη να αποδώσει πολύ καλά κρασιά... υπάρχει αφθονία πολύ καλών κρασιών...» και φυσικά ότι «η *malvoisie* είναι ο καλύτερος οίνος»· όμως παραδίδει και την εξαιρετικά σπάνια μαρτυρία:

Or procede cette fertilité & excellent vignoble des montagnes, ou la terre est merveilleusement propre, et aisée à porter de si frians vins. Brief, l'opinion ha esté toujours telle, que tout ce qui vient en Candie est trop meilleur san

comparaison, et de beaucoup plus excellent, que ce qui vient d'ailleurs: en sorte que le plant de Malvoisie porté en Candie (au dire de plusieurs) ha bruit d'estre sur tous autres meilleur.³⁰

Παρέχει (=η Κρήτη) αυτήν την γονιμότητα και τους εξαιρετικούς ορεινούς αμπελώνες, όπου η γη είναι ιδανικά κατάλληλη και πρόσφορη στην παραγωγή τόσο ευχάριστων κρασιών. Εν συντομία, λέγεται ότι ήταν πάντα έτσι, και ό,τι έρχεται (μεταφέρεται, εννοείται για να καλλιεργηθεί) στην Κρήτη είναι (γίνεται) ασύγκριτα το καλύτερο, και κατά πολύ ανώτερο, απ' ό,τι προέρχεται από αλλού: κατά τρόπον ώστε το κλήμα της Malvoisie μεταφερόμενο στην Κρήτη (όπως λένε οι περισσότεροι) ακούγεται ότι είναι υπεράνω όλων των άλλων.

Ίσως πρόκειται για την πρωιμότερη μαρτυρία σε έντυπο περιηγητικό έργο για μεταφερόμενα μοσχεύματα από την Μονεμβασιά στην Κρήτη προς καλλιέργεια και παρασκευή οίνου. Σχετικό, βέβαια, είναι παρόμοιο απόσπασμα ενός άλλου περιηγητή, του Baumgarten: *unde* (=από την Μονεμβασιά) *vites primum in Cretam transplantatae, vinum ferunt, quod Malvasium dicitur*³¹. Αν και περιηγήθηκε την Ανατολή το 1507, πολύ πριν από τον Thevet, το ταξιδιωτικό ημερολόγιό εκδόθηκε πολύ μεταγενέστερα (1594) του ταξιδιού του και ενδέχεται κατά την έκδοση, όπως συνήθως συνέβαινε, να ελήφθησαν υπόψη οι παρατηρήσεις για την προέλευση του μαλβαζία που υπήρχαν στις Κοσμογραφίες του Thevet. Συγκρατούμε πάντως από τον Thevet ότι στα μέσα του 15ου αιώνα επικρατεί η αντιληψη πως *le plant de Malvoisie porté en Candie (au dire de plusieurs)*. Η φήμη για προέλευση από την Μονεμβασιά του κλήματος από το οποίο παράγεται το ονομαστό κρητικό κρασί κυκλοφορεί μάλλον ευρέως τον 15ο και 16ο

30. *Cosmographie de Levant par André Thevet d'Angoulesme, Revue & augmentée de plusieurs figures* par Jan de Tournes et Guil. Gazeau, Λυών 1554, ανατ. Fr. Lestringant, Γενεύη 1985, 35 και 36· πβ. Vingaroulou, *Le monde grec*, 130, και περί του συγγραφέως 59-60. Περίφημος στην εποχή του κοσμογράφος, ο Thevet συνέταξε τόσο το χρονικό του ταξιδιού του στην Ανατολή (1549) —με το τίτλο *Κοσμογραφία της Ανατολής* (με πρώτη έκδοση 1554)— όσο και την λίγα χρόνια μετά *Παγκόσμια Κοσμογραφία* (έκδοση 1575), ακολουθώντας μια πολύ προσεγμένη μέθοδο αντιγραφών από αρχαίους Έλληνες και λατίνους συγγραφείς (Ηρόδοτο, Σολίνιο, Πλίνιο). Καθιερώθηκε ήδη από την πρώτη έκδοση του έργου αυτού (1554) και πολυγραφοτάτος ως το 1588 (βλ. εργογραφία του στην σχολιασμένη έκδοση της *Cosmographie de Levant*, Γενεύη 1985, XCIII-XCVI) επηρέασε βαθύτατα όλες τις μετέπειτα ιστορικο-γεωγραφικές εκδόσεις και μεταφράσεις *Κοσμογραφιών*, αν και ο ίδιος χειρίστηκε εξαιρετικά έξυπνα αντιγραφές και από σύγχρονους του συγγραφείς (B. de la Broderie, Fr. De Belleforest κ. ά.).

31. *Martini a Baumgarten in Braitenbach, Peregrinatio in Aegyptum, Arabiam, Palaestina et Syriam*, Νυρεμβέργη 1594, 151. Βλ. και Ε. Βουραζέλη, 'Η Μονοβάσια (-ιά) και η μονοβάσια (-ιά), *Πλάτων* 10/2 (1953), 267.

αιώνα, όπως τελικά δηλώνουν το *ut dicunt quidani* του F.F.F., αλλά κυρίως το *au dire de plusieurs* του Thevet.

Από τα μεταγενέστερα των F.F.F. και Thevet κείμενα, σταχυολογούμε μερικές αξιόλογες, για το κρητικό κρασί παρατηρήσεις ταξιδιωτών. Ο Zuallardo (1586) διευκρινίζει τα είδη της μαλβαζίας: «*malvasia garba* και η άλλη γλυκιά δηλ. κρασί βρασμένο»³², ενώ μαρτυρείται ότι «το καλύτερο *muscadet* παράγεται στο Ρέθυμνο ενώ τα καλύτερα *malvoisies* και *liatico* στον Χάνδακα» (Sommer, 1591).³³ Αξιοσημείωτη παραμένει η παρατήρηση του Lubenau (1588): *Hatt auch die Fulle Maltavasier, welcher doch den Ursprung von den Montibus Maluasiae aus Acheia hatt* και συνεχίζει ότι πρόκειται για κρασί ωραίο, διάφανο και άσπρο, λίγο κιτρινωπό, όχι τόσο καφέ, όπως μεταφέρεται στις χώρες μας³⁴. Ειδικά στην Αγγλία που προμηθεύεται το περισσότερο κρασί από την Κρήτη (Moryson, 1596): «Καράβια έφεραν στο Λονδίνο εξαιρετικά *Muscateles* και *Malmesie*, όπως τα έχουμε ήδη από καιρό δει να πωλούνται»³⁵.

Ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα για τα κρασιά της Κρήτης σημειώνεται: «Έχουν εξαιρετικά κρασιά, ειδικά *Malvesie* και *Muscadell*» (Gyylford, 1506), ενώ στο τέλος του αιώνα και στις αρχές του επόμενου ήταν πια καταξιωμένα: «παράγουν *Malvasy*, *Muscadine* και *Liaticke* τα καλύτερα σε όλο τον κόσμο» (Lithgow, 1610) ή ακόμη «αυτές οι μαλβαζίες είναι εξαιρετικά καλά κρασιά, γνωστά και φημισμένα στις τρεις μεριές του κόσμου όπου και μεταφέρονται» (De Brèves, 1605)³⁶.

Από τα 100.000 βαρέλια της ετήσιας παραγωγής κρασιού στην Κρήτη τα μισά διατίθενται για την εγχώρια κατανάλωση και τα άλλα μισά εξάγονται —35.000 από την περιοχή του Χάνδακα και 15.000 από την περιοχή Ρεθύμνου

32. J. Zuallart, *Le tres devot voyage de Ierusalem, avecq les figures des lieux saints, et plusieurs autres, tirées au naturel...*, Αμβέρσα 1608, 147· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 130.

33. J. Sommer, *Beschrijvinge van een zee ende landt reyse naer de Levante als Italien, Candyen, Cypres, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turkeyen: En wederom door Duytsland. Gedaen door van Mid-delburgh. Waer in veele aenmerckens waerdige saken vehael worden, met koopere figuren verciert: nooyt desen gedrukt*, Άμστερνταμ 1649, 8· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 130, 131.

34. W. Sahn (εκδ.), *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, Königsberg 1912-1930*, τόμ. 5, 270· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 173 και 414.

35. An itinerary written by Fynes Moryson gent. in the Latine tongue, and then translated by him into English: containing his ten yeeres travell through the twelve dominions of Germany, Bohmerland, Switzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland. Divided into III Parts... Γλασκώβη 1907, 83· πβ. Vingopoulou, *Le monde grec*, 131.

36. H. Ellis (εκδ.), *The pylgrymage of sir Richard Gyylforde to the Holy Land, A.D. 1506 from a copy believed to be unique*, Λονδίνο 1851, 13· W. Lithgow, *Travels and Voyages through Europe, Asia, and*

και Χανίων—Thenaud (1512), Le Saige (1518)³⁷. Εξ άλλου το σημαντικότερο εξαγωγίμο, για την μοναδική του ποιότητα, προϊόν είναι το κρασί: τα muscadets ή muscat και ο malvoisie ή malvasia από τον Χάνδακα και το δυνατό κόκκινο από διαφορετικές ποικιλίες σταφυλιού, το leattico από τα Χανιά— Villamont (1589), Kiechel (1589)³⁸. Μία σπάνια για την εποχή κοστολόγηση μας παραδίδεται από τον Sommer (1591), ότι δηλ. το μοσχάτο πωλείται προς 22 κορώνες χρυσού το βαρέλι, προς 18 κορώνες χρυσού το βαρέλι ο μαλβαζίας, ενώ το λιάτικο είναι πιά ακριβό, 36 κορώνες χρυσού το βαρέλι και το βρίσκουμε στην Βενετία προερχόμενο από τον Χάνδακα³⁹.

Ολοκληρώνουμε τις μαρτυρίες του 16ου αιώνα για το θέμα μας, με το πιο εξειδικευμένο ταξιδιωτικό πνεύμα της εποχής, τον πιο οξυδερκή παρατηρητή, τον φυσιοδίφη Pierre Belon, ο οποίος οδοιπόρησε στην Κρήτη, το 1547⁴⁰, την πρώιμη περίοδο του θέρους και έγραψε (1553) στο οδοιπορικό του:

Περί της Μαλβαζίας της Κρήτης, ονομαζόμενης «*pramnium vinum*», και η οποία δεν παράγεται αλλού.

Το κρασί που καλούμε Μαλβαζία παράγεται μονάχα στην Κρήτη, και τολμώ

Africa, for Nineteen Years, ..., (12η έκδ.), Leith 1814, 68, 77· *Relations des voyages de Monsieur de Brèves [François Savary de], tant en Grèce, Terre Sainte, et Aegypte, qu'aux royaumes de Tunis et Arger, ensemble, un traicté faict l'an 1604, entre le Roy Henry le Grand et l'Empereur des Turcs, et trois discours dudit Sieur, le tout recueilly par le S. D. C.*, Παρίσι 1628, 288-9· πβ. Vingoroulou, *Le monde grec*, 131-2. Ας σημειώσουμε ότι και τα δύο έργα κυκλοφόρησαν μετά την έκδοση τόσο της Παγκόσμιας Κοσμογραφίας του A. Thevet, όσο και της αντίστοιχης του F. Belleforest, *La cosmographie universelle, de tout le monde, auteur en partie S. Münster*, Παρίσι 1575, τόμ. 2, 295, από όπου και το απόσπασμα: *aussi on y voie abonde ce bon vin que ceux du pais appelleux malvoisie, le goust & bonte duquel est connue presque par toutes les parties & provinces occidentales*.

37. Ch. Schefer, (εκδ.), *Le voyage d'outremer (Egypte, Mont Sinay, Palestine) de Jean Thenaud ... suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Egypte (1512)*, Παρίσι 1884, 168· Duthilloeul, *Voyage de Jaques Le Saige* (ό.π., σημ. 16), 82· πβ. Vingoroulou, *Le monde grec*, 172.

38. *Les voyages du Seigneur de Villamont, divisez en trois livres; le contenu d'iceux est en la quatrième page; dernière édition, reveue et augmentée en la fin de la chacun livre, d'une guide des divers chemins, par lesquels l'on va en Hierusalem, Rome, Venise, Naples, Lorette, et Egipte, et des plusieurs choses belles et rares qui s'y voyent*, Λιέγη 1608, 216· H. Protting (εκδ.), *Die Reisen des Samuel Kiechel (1585-1589)*, Μόναχο 1987, 471· πβ. Vingoroulou, *Le monde grec*, 172-3.

39. Sommer, *Beschrijvinge*, 8· πβ. Vingoroulou, *Le monde grec*, 172. Για την σημασία των κρητικών κρασιών στο εξαγωγικό εμπόριο της Βενετίας καθώς και για την εξαπλώση τους από την βορειοδυτική Ευρώπη ως την ανατολική Μεσόγειο βλ. Ph. Braunstein - R. Delort, *Venise, portrait historique d'une cité*, Παρίσι 1971, 100-2.

40. Ειδικά για το ταξίδι του γάλλου φυσιοδίφη στην Κρήτη βλ. Ι. Βιγγοπούλου (επιμ.), *Ο Belon στην Κρήτη*, Ηράκλειο (τυπώνεται).

να βεβαιώσω ότι αυτό που μεταφέρεται πολύ μακριά, όπως στη Γερμανία, στη Γαλλία, στην Αγγλία βράζεται προηγουμένως. Καθόσον τα πλοία που προσαράζουν στην Κρήτη για να μεταφέρουν την μαλβαζία σε ξένους τόπους θέλουν αποκλειστικά να φορτώσουν αυτήν από το Ρέθυμνο, γνωρίζοντας ότι φυλάγεται πολύ καιρό προς καλό της και όσο πιο πολύ ζυμώνεται τόσο καλύτερη γίνεται. Έτσι στην πόλη του Ρεθύμνου... βλέπεις κατά μήκος της ακτής μεγάλα καζάνια που χρησιμοποιούνται κατά την εποχή του τρυγητού για το βράσιμο του κρασιού. Δεν βράζονται όμως όλες οι μαλβαζίες. Αυτές από την περιοχή των Χανίων και της πόλης που λέγεται Κάντια, που προορίζονται μόνον για την Ιταλία δεν κινδυνεύουν να ξυνίσουν κατά την μεταφορά τους γι' αυτό και δεν βράζονται. Για να ανανεώσουν τα κρασιά τους [οι Κρητικοί] ανακατεύουν τα παλιά με τα καινούργια κι' έτσι δυναμώνουν τη νέα σοδειά. Τα κρασιά της Κρήτης στην αρχαιότητα, όπως ακόμα και σήμερα, ήταν γλυκά. Η Μαλβαζία ονομάζονταν *pramnium*, όπως παραδίδεται με τα λόγια του Διοσκουρίδη:... Η νήσος Κρήτη παράγει επίσης και εξαιρετικά μοσχάτα κρασιά, τα οποία υπάρχουν και σχετικά όψιμα και άλλα που φτιάχνονται την εποχή του τρύγου, τα οποία δεν περνάνε τα στενά του Γιβραλτάρ. Ας σημειώσουμε ότι υπάρχουν και στα μοσχάτα και στις μαλβαζίες δύο ειδών κρασιά, και τα δύο είναι είτε γλυκά είτε λιγότερο γλυκά, που οι Ιταλοί ονομάζουν *garbe*, δηλαδή αυτό που οι Γάλλοι ονομάζουν *verd* ή *rude* και το οποίο δεν φθάνει ως εμάς, γιατί δεν είναι βρασμένο όπως το γλυκό και δεν συντηρείται για πολύ καιρό.

Το γαλλικό κείμενο έχει ως εξής:

De la Malvaisie de Candie, nommée «Pramnium vinum», et qu' elle n'est faicte ailleurs.

Le vin que nous appellons Malvaisie est seulement fait en Crete: et ose assurer que celui qui est transporté le plus loing, comme en Alemaigne, France, Angleterre, a esté premierement cuict: Car les navires qui abordent en Crete pour transporter la malvaisie en estrange pays se veulent expressement charger de celle de Rethymo, sachants bien qu'elle se garde moult long temps en sa bonté, et que d'autant qu' elle est plus travaillées, elle est d'autant plus excellente. Or en la ville de Rethymo anciennement nommée Rhythymna, y a de grandes chaudieres le long de la marine au rivage, qui servent au temps des vendanges à faire bouillir leurs vins. Je ne dis pas toutefois que toutes malvaisies soyent bouillies: Car celles du territoire de la Canée, et de la ville nômée Câdie, qui sont seulement trâsportées en Italie, desquelles on n'ha pas peur qu'elles s'aigrissent, ne sont pas bouillies. Mais rafraischissants leurs vins par chascû an, amêdêt les vieux avec le nouveau, et rênforcent le nouveau avec le vieil. Les vins de Crete anciennemêt, côme encor maintenât, estoient doulx. Je trouve que la Malvaisie a esté appelée par nom propre Pramnium, comme il appert par les mots de Dioscoride, en ceste manière: Creticum cognomine aut Pramnium, aut Protropon. Joint que Homere a expressement et

grandement loué le vin de Crete, par luy nommé Pramnum. L'isle de Crete donne aussi d'excellent Muscatel, duquel y en a de hatif avant la saison, et d'autre qu'on fait en vendanges: lesquelz ne passent gueres le destroit de Gibraltar. Et est à noter qu'il y aussi de Muscatel et de la Malvasie de deux sortes, sçavoir est de doulce, et d'autre qui n'est point doulce, que les Italiens appellent garbe, c'est à dire ce que les François nomment verd ou rude en vin: laquelle ne nous est point apportée par deçà, pource qu'elle n'est cuicte comme la doulce, et ne se garde si long temps⁴¹.

Οι πληροφορίες αυτές, όπως είναι ήδη γνωστό, αντιγράφηκαν κατ' επανάληψη, παραποιήθηκαν με αλλεπάλληλες αντιγραφές, διασκορπίστηκαν σε δεκάδες περιηγητικά χρονικά και εμφανίζονται σε παρεμφερή κείμενα ως τα τέλη σχεδόν του 17ου αιώνα, ενώ κανείς, από τους μεταγενέστερους ταξιδιώτες, δεν βρέθηκε να διερευνήσει λίγο περισσότερο τα στοιχεία που ο Belon πρώτος παρέδωσε, στην συγκεκριμένη περίπτωση, για τον κρητικό οίνο. Ο Belon θεωρείται ως ο πρώτος ολοκληρωμένος ουμανιστής περιηγητής. Επιπλέον, το καινοτόμο οδοιπορικό του διαφέρει από τα σύγχρονά του τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς την οξυδέρκεια και την παρατηρητικότητα που διακρίνει τον ταξιδιώτη-συγγραφέα, αλλά και ως προς τα σχόλια και την επιμελημένη τεκμηρίωση με την οποία συμπληρώνει τις περιγραφές του, παρά την αδυναμία και απλοϊκότητα στη σύνταξη του κειμένου⁴².

Εν ολίγοις, τον 15ο και 16ο αιώνα στην Κρήτη, αλλά και αλλού, κάθε φορά που ένα κρασί έπρεπε να μνημονευτεί σε ταξιδιωτικό χρονικό ως καλό και προτιμητέο αυτό ήταν... *malvasia*⁴³. Σταχυολογώντας κείμενα του τέλους του 15ου αιώνα και ως τις αρχές του 17ου αιώνα διαπιστώνομε ότι σε όλους ανεξαιρέτως τους περιηγητές, είτε επισκέπτονται τον Χάνδακα, είτε βρίσκονται κάπου στο Αιγαίο, στην Κύπρο ή στους βιβλικούς τόπους, με μικρές παραλλαγές η παράθεση των λέξεων είναι σχεδόν παρεμφερής: «βρήκαμε

41. P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges redigées en trois...*, Παρίσι 1553, 21ν. Πβ. Β. Λογοθέτης, Αί μαλβαζία. Προέλευση, γεωγραφική διανομή, ποικιλία, *Έπετηρίς της Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 9 (1965), 178-91.

42. Για τον Belon, το έργο του και κριτικές παρατηρήσεις για τις μαρτυρίες του βλ. Vingo-roulou, *Le monde grec*, 55-7, όπου και πλούσια βιβλιογραφία, 258-9, καθώς και σποραδικά σε όλο τον τόμο.

43. Η ονομασία του συγκεκριμένου οίνου μας παραδίδεται στα περιηγητικά κείμενα που μελετήσαμε ως *malvisaye* (φλαμανδικά), *malvaseys* ή *malvasy* (αγγλικά), *malvoisie* ή *malvaisie* (γαλλικά), *malvasia* (ιταλικά), *maltvasier* (γερμανικά).

καλό κρασί, μαλβαζία»⁴⁴ ή ειδικότερα για τα κρασιά της Κρήτης: «τα μωσχάτα εκτιμώνται περισσότερο, τόσο που και αυτοί που δεν γνωρίζουν τα παίρνουν για μαλβαζίες»⁴⁵. Η μαλβαζία λοιπόν ξεχωρίζει ως τα τέλη του 16ου αιώνα ως το καλύτερο κρασί μέσα από ένα δαίδαλο από παρανοήσεις, λάθη και σύγχυση πληροφοριών που οφείλεται σε αλληπάλληλες αντιγραφές, ολοφάνερη απλοϊκότητα, διάδοση πληροφοριών, ανικανότητα διαχωρισμού και προσωπικής αυτοψίας ή γνώσης.

Ανακεφαλαιώνουμε για τα έργα και ταξίδια των Faber, Belon και Thevet και κατ' επέκταση για την εγκυρότητα των μαρτυριών. Το πλήρες και πλούσιο σε πληροφορίες χειρόγραφο του Faber έμεινε αδημοσίευτο ως τον 19ο αιώνα, γεγονός που εξασφαλίζει με μεγαλύτερη πιθανότητα την πιστότητα των παρατηρήσεών του καθώς δεν παρεμβάλλονται εκδοτικές σκοπιμότητες και συρμοί της εποχής. Εξάλλου η περιληπτική εκδοχή, στα γερμανικά, του προσκυνηματικού του χρονικού —εβδομήντα χρόνια μετά το ταξίδι— αποδεικνύει ακριβώς τις επιλεκτικότητες και τις προτιμήσεις των εκδοτών και του αναγνωστικού κοινού. Το γεγονός ότι η ίδια η προσωπικότητα και τα ειδικά ενδιαφέροντα του φυσιοδίφη Belon αντικατοπτρίζουν και την ποιότητα των παρατηρήσεών του, και δεν διαπιστώνομε σχεδόν καμμία αντιγραφή —τουναντίον οι μαρτυρίες του αποτέλεσαν πηγή αντιγραφών και μιμήσεων για τουλάχιστον εκατόν πενήντα χρόνια— αποτελούν αδιαμφισβήτητα τις καλύτερες εγγυήσεις για την πιστότητα των στοιχείων που παραθέτει.

Όσο για τον Thevet, εκπροσωπεί με τον πιο εμβληματικό τρόπο το λόγο περιβάλλον της εποχής του, που επιβάλλει έντυπα ταξιδιωτικά χρονικά, δοξασμένα ήδη από την προσεγμένη εμφάνιση της έκδοσής τους, αλλά περισσότερο παράγωγα εργαστηρίου, επηρεασμένα από όλα τα παρεμφερή ιστορικο-γεωγραφικά θεωρητικά έργα του ουμανιστικού περίγυρου τα οποία

44. Ghiste (1482): πιο πάνω, σημ. 15· Voisins (1490): Tamizey de Larroque, *Voyage à Jérusalem*, πιο πάνω, σημ. 19· Casola (1494): Newett, *Canon Pietro*, πιο πάνω σημ. 17 [το κείμενο του Casola συντάχθηκε ιταλικά και παρέμεινε αδημοσίευτο ως το 1907]· Thevet (1549): *Cosmographie de Levant*, πιο πάνω σημ. 30· Zuallart (1586): *Le tres devot voyage*, πιο πάνω σημ. 32 [το κείμενό του Zuallart κυκλοφόρησε και στα ιταλικά]· Villamont (1589): *Les voyages du Seigneur*, πιο πάνω σημ. 33 [πρόκειται για το best seller προσκυνηματικών χρονικών βασισμένο στο μεγαλύτερό του μέρος σε αντιγραφές Kiechel (1589): *Die Reisen*, πιο πάνω σημ. 33 [το ημερόλόγιο του Kiechel παρέμεινε αδημοσίευτο ως το 1987]· Sommer (1591): *Beschrijvinge*, πιο πάνω σημ. 33.

45. Dandini (1596): *Voyage du Mont Liban, traduit de l'italien du R. P. Jerome Dandini. Nonce en ce pays là, où il est traité tant de la créance et des coutumes des Maronites ...*, Παρίσι 1675, 16.

αντλούν πλήθος στοιχείων από την αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, αλλά και από τα σύγχρονά τους ταξιδιωτικά συγγράμματα.

Η μελέτη αυτή ήταν μια αφορμή για να αναταξινομήσουμε έννοιες όπως: περιηγητής, πραγματικότητες, αντιγραφές, ερμηνείες και να αναρωτηθούμε ποιός τελικά από τους περιηγητές περί- και προ- ηγείται της μαρτυρίας για την ονομασία και την προέλευση του μαλβαζία. Από τα έντυπα, λοιπόν, οδοιπορικά βυθιστήκαμε στα εργαστήρια συγγραφής και τα λόγια ουμανιστικά περιβάλλοντα και από εκεί στα χειρόγραφα και αναρωτηθήκαμε για τις σημειώσεις, τα ημερολόγια και τις αναμνήσεις των ταξιδιωτών. Ακόμα πιο βαθιά από εκεί εισχωρήσαμε στα πανδοχεία και στις γαλέρες του 15ου αιώνα για να βρεθούμε εκεί όπου το μόνο σίγουρο, η μόνη απόδειξη για τις ενδείξεις των περιηγητών είναι ότι, στην ανατολική Μεσόγειο, στην Κρήτη ή στον Χάνδακα, στη Μεθώνη ή στην Κύπρο, στα νησιά του Αιγαίου ή στο λιμάνι της Βενετίας, για τους δυτικής προέλευσης ταξιδιώτες, —του τέλους του 15ου και όλου του 16ου, και των αρχών του 17ου αιώνα— το εύγευστο, εύποτο, τερψιλαρύγγιο καλό κρασί ήταν μόνο... ο μαλβαζίας!